

Melania Dereszyńska-Romaniuk

Materiały do badań genealogicznych w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy

Zasadniczym celem działalności każdego archiwum jest udostępnianie archiwaliów zgromadzonych w jego zasobie. Wykorzystanie materiałów archiwalnych odbywa się w dwóch formach: w drodze bezpośredniego korzystania z akt przez zainteresowane osoby w pracowni naukowej archiwum lub przez wykonywanie kwerend, tzn. poszukiwań źródłowych w archiwaliach, przeprowadzanych na zlecenie rozmaitych instytucji, a także osób prywatnych itp. Użytkownikami akt są reprezentanci rozmaitych profesji. Znaczną ich część stanowią historycy, badacze – regionaliści, lecz równie często po akta sięgają amatorzy, hobbyści. Z archiwaliów korzystają zarówno obywatele polscy jak i obcokrajowcy, głównie Niemcy i Amerykanie.

Utrzymujące się od wielu już lat wzmożone zainteresowanie zgłębianiem dziejów własnej rodziny, identyfikacją jej członków, zwłaszcza tych z dawno minionych pokoleń, spowodowało, że stałym i nie słabnącym zainteresowaniem cieszą się materiały do badań typu genealogicznego. Należą do jednych z najczęściej wykorzystywanych archiwaliów. Ich użytkownicy stanowią dość liczną grupę osób odwiedzających pracownię naukową bydgoskiego archiwum. Najczęściej są to osoby nie znające historii ustroju i administracji, kompetencji poszczególnych ich organów itp. Znajomość wspomnianych zagadnień pozwala na obranie właściwego toku postępowania badawczego. Poważną trudnością w korzystaniu z tych akt jest również nieznanostwo łaciny, języka niemieckiego, a zwłaszcza ręcznego pisma gotyckiego. Z tego powodu badacze – genealodzy często korzystają z fachowej pomocy obsługi pracowni naukowej archiwum, udostępnianych tam opracowań z zakresu administracyjnego podziału terytorialnego i urzędowych wykazów miejscowości. Umożliwiają one określenie właściwych terytorialnie parafii i gmin wyznaniowych, urzędów stanu cywilnego, których akta będą przedmiotem zainteresowania badawczego. Celowe i uzasadnione wydaje się zatem omówienie zasadniczych procedur badawczych i przedstawienie zachowanych materiałów archiwalnych, będących źródłami do badań genealogicznych.

Bez wątplenia podstawowe znaczenie dla poszukiwań genealogicznych mają akta stanu cywilnego. Można w nich wyodrębnić dwie grupy archiwaliów. Są to akta metrykalne, zależnie od wyznania, parafii rzymskokatolickich, ewangelickich lub żydowskich gmin wyznaniowych, w których odnotowywano urodzenia (chrzty), małżeństwa (śluby) i zgony (pogrzeby) oraz akta urzędów stanu cywilnego. Wymienione archiwalia są opracowane i posiadają książkowe inwentarze archiwalne.

W przypadku Kościoła rzymskokatolickiego zwyczaj zapisów metrykalnych został zawarty w uchwałach z 1564 i 1577 r., realizujących postanowienia Soboru Trydenckiego. Wprowadzono wówczas obowiązek zapisywania w księgach kościelnych osób zaślubionych, miejsca i czasu ślubu, lecz zapisy te były prowadzone niedokładnie. Rejestracja ochrzczonych dzieci sięga 1579 r., zaś faktyczne zapisywanie zawartych ślubów i odnotowywanie osób zmarłych wprowadzono w 1601 r. i 1630 r.¹ Państwo zaczęło realizować obowiązek prowadzenia rejestracji stanu cywilnego w II połowie XVIII wieku, kiedy ustawą z 1764 r. księgom prowadzonym przez proboszczów wyznania rzymskokatolickiego i grekounickiego przyznano moc dowodową dokumentów publicznych. Konstytucja 3 Maja 1791 r. nałożyła obowiązek prowadzenia metryk chrztów, ślubów i pogrzebów na duchownych wszystkich wyznań chrześcijańskich. Prowadzeniu ksiąg metrykalnych przez księży, spełniających funkcję urzędników stanu cywilnego, instytucjonalny charakter nadał Kodeks cywilny Napoleona, wprowadzony w Księstwie Warszawskim w 1809 r.² Duchowni wyznania ewangelickiego zapisy dotyczące stanu cywilnego sporządzali na podstawie prawa krajowego (Landrecht) z 1 kwietnia 1794 r.³ W przypadku osób wyznania mojżeszowego rejestrację stanu cywilnego prowadzili przede wszystkim rabini, a także magistraty pełniące rolę organów kontrolujących gminy żydowskie. Z tego względu w aktach niektórych miast zachowały się wtóropisy akt metrykalnych miejscowych gmin żydowskich. Ustawą z 23 lipca 1847 r. dotychczasowe kompetencje władz miejskich przeniesiono na sądy powiatowe.⁴ Ostatecznie, pruską ustawą z 9 marca 1874 r. (obowiązywała od 1 października 1874 r.) pozbawiono mocy prawnej rejestrację stanu cywilnego dokonywaną przez duchownych i utworzono odrębne urzędy stanu cywilnego, z urzędnikami państwowymi, którym powierzono prowadzenie rejestrów urodzeń, małżeństw i zgonów. Wspomniane treści znalazły się także w ustawie z 6 lutego 1875 r. i wydanym równocześnie rozporządzeniu wykonawczym (obowiązywały od 1 stycznia 1876 r.), które wprowadziły sieć urzędów stanu cywilnego na terenie całego państwa niemieckiego.⁵

W Archiwum Państwowym w Bydgoszczy są przechowywane akta metrykalne 43 parafii rzymskokatolickich, 19 gmin kościoła ewangelickiego zreformowanego (unijnego), 2 gmin ewangelicko-luterańskich w Bydgoszczy i Sipiorach, protestanckiej gminy wyznaniowej mennonitów w Górnej Grupie, a także 9 żydowskich gmin wyznaniowych. Ponadto w zasobie znajdują się akta 159 urzędów stanu cywilnego.

Wszystkie akta stanu cywilnego dotyczą terenu b. województwa bydgoskiego w granicach ustalonych w 1975 r.⁶ Za niemal kompletnie zachowane należy uznać akta urzędów stanu cywilnego prowadzone w ogromnej większości od 1 października 1874 r. Jedynie kilka urzędów powołano nieco później. Urzędy stanu cywilnego, ze względu na nieprzerwane funkcjonowanie, tworzą zespoły archiwalne otwarte, do których stale napływać będą kolejne partie wytwarzanej dokumentacji. Obowiązkiem określonym przepisem prawnym jest przekazywanie do archiwów państwowych kolejnych roczników rejestrów, po stu latach od ich wytworzenia.⁷ Na ogół zasada terminowego przekazywania stuletnich ksiąg urzędów stanu cywilnego jest przestrzegana, niekiedy jednak poszczególne roczniki akt trafiają do archiwum z kilkuletnim opóźnieniem. O wiele gorszy jest stan zachowania wyznaniowych akt metrykalnych. Jest to baza źródłowa poważnie zdekompletowana. Nie posiadamy dokumentacji metrykalnej wielu dawniej funkcjonujących parafii

i gmin wyznaniowych różnych konfesji, a w przechowywanych metrykach istnieją istotne luki chronologiczne. Zachowane materiały archiwalne to w większości dokumentacja nie wykraczająca zakresem chronologicznym poza koniec wieku XVIII lub początek XIX, a zamykająca się na 1874 r. Akta poszczególnych parafii i gmin liczą na ogół kilka lub kilkanaście, a zupełnie wyjątkowo kilkadziesiąt ksiąg metrykalnych. Do najlepiej zachowanych należą m.in. metryki parafii rzymskokatolickiej w Bydgoszczy, Fordonie, Nowej Dąbrówce, Osielsku, Serocku, Solcu Kuj. i Ślesinie. Wśród metryk ewangelickich gmin wyznaniowych najlepiej zachowały się akta gmin w Bydgoszczy, Fordonie, Kcyni, Koronowie, Łabiszynie i Szubinie. W dobrym stanie zachowania są metryki żydowskich gmin wyznaniowych w Bydgoszczy, Fordonie i Nakle. Akta stanu cywilnego, najbardziej przydatne do badań genealogicznych, pozwalają na ustalenie imion i nazwisk, nazwisk rodowych osób oraz dat i miejsca ich urodzenia, zawarcia związku małżeńskiego lub zgonu, wyznania, miejsca zamieszkania i statusu społecznego. Zawierają dane dotyczące rodziców lub innych członków rodziny, wymienionych jako rodzice chrzestni, świadkowie ślubu bądź osoby zgłaszające urodzenie lub zgon. Bardzo pomocne w korzystaniu z akt stanu cywilnego są zachowane, niestety raczej wyjątkowo, skorowidze alfabetyczne do tych akt. Dotyczą one wpisów w jednym lub kilku tomach i są ich integralną częścią bądź też obejmują kilka roczników i mają postać osobnych ksiąg. Wspomniane pomoce kancelaryjne są rzadkością w odniesieniu do akt metrykalnych. Skorowidzów nie posiadają akta metrykalne parafii rzymskokatolickich. Zaopatrzone w nie jedynie akta nielicznych gmin ewangelickich, np. w Łabiszynie i Szubinie, i gminy żydowskiej w Bydgoszczy. Skorowidze alfabetyczne do swoich akt posiada zaledwie kilkanaście urzędów stanu cywilnego, m.in. Barcin, Bydgoszcz-Miasto, Bydgoszcz-Okole, Bydgoszcz-Wieś III, Gromadno, Koronowo-Miasto i Wieś, Łabiszyn-Miasto i Łabiszyn-Wieś I i II, Łązek, Mrocza-Miasto i Wieś, Osie II, Sitowiec, Stwolno i Warlubie. Najczęściej obejmują one niemal wszystkie roczniki zgromadzonych akt. Znaczne zdekompletowanie wyznaniowych akt metrykalnych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy zmusza osoby zainteresowane badaniami genealogicznymi do poszukiwań w zasobach innych archiwów. W przypadku wyznania katolickiego będą to: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie oraz Archiwum Diecezjalne w Pelplinie. Konieczna jest także penetracja ksiąg metrykalnych przechowywanych jeszcze niekiedy w starych parafiach. Poza tym część ksiąg metrykalnych parafii rzymskokatolickich i znaczna część akt metrykalnych ewangelickich gmin wyznaniowych z naszego terenu została wywieziona do Niemiec podczas ostatniej wojny. Obecnie są one przechowywane w zasobie Katholisches Kirchenbuchamt und Archiv für Heimatvertriebene - Bischofliches Zentralarchiv, Regensburg (Katolickie Archiwum Metryk i Przesiedlonych - Centralne Archiwum Biskupów w Regensburgu), Evangelisches Zentralarchiv, Berlin (Centralne Archiwum Ewangelickie w Berlinie) oraz Archiv des Lutherischen Kirchenamts der Vereinigte Evangelisch-Lutherisch Kirche Deutschlands, Hannover (Archiwum Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego Niemiec w Hanowerze).⁸

Ważnym materiałem źródłowym w badaniach genealogicznych jest dokumentacja ewidencji ludności. Są to przede wszystkim: listy dusz (Seelen-Liste), księgi meldunkowe (Meldebücher), kartoteki i spisy mieszkańców, a także rejestry ruchu ludności. Obowiązek rejestracji mieszkańców wprowadziły już władze Księstwa Warszawskiego rozporządzeniem z 10 stycznia 1810 r., dotyczącym prowadzenia list dusz. Ostatecznie w 1837 r.

nadprezydent Prowincji Poznańskiej, Eduard von Flottwel wydał „Rozporządzenie względem meldowania obcych i prowadzenia list dusz”.⁹ Znowelizowano je rozporządzeniem z 21 października 1905 r., wprowadzając instrukcję w sprawie prowadzenia list dusz.¹⁰ Obowiązki w zakresie prowadzenia ewidencji ludności powierzono przełożonym gmin miejskich i wiejskich. Wprowadzony wówczas stan prawny z niewielkimi zmianami obowiązywał do 1930 r., kiedy to wydano rozporządzenie wykonawcze do rozporządzenia Prezydenta RP z 16 marca 1928 r. o ewidencji i kontroli ruchu ludności. Znowelizowano je w 1934 r., dostosowując do nowego ustroju samorządowego.¹¹ Na podstawie wprowadzonych na początku XIX wieku środków ewidencji ludności można ustalić imiona i nazwiska, także rodowe, poszukiwanych osób, daty i miejsca ich urodzenia, zasadnicze dane dotyczące rodziców, rodzeństwa i dzieci, informacje o zmianach miejsca zameldowania, niekiedy o zgonie. Większość wspomnianych materiałów stanowi część składową innych zespołów archiwalnych. Znajdują się one zwłaszcza w przechowywanych w zasobie archiwum aktach miast. Akta meldunkowe gmin z b. powiatu bydgoskiego i szubińskiego tworzą odrębne zespoły archiwalne. W zasadzie uznać trzeba, że akta dotyczące ewidencji ludności to archiwalia zachowane jedynie fragmentarycznie. Ich liczba w aktach poszczególnych miast nie przekracza kilku lub kilkunastu jednostek archiwalnych i dotyczą jedynie wybranych okresów chronologicznych. Tak jest w przypadku akt miast: Barcina, Czerska, Fordonu, Kcyni, Nakła n. Notecią, Nowego, Szubina, Solca Kuj. i Tucholi. Lepiej zachowane są akta meldunkowe Bydgoszczy i jej przedmieść, które niegdyś były odrębnymi gminami, a dziś są dzielnicami miasta. Zachowało się ogółem 220 ksiąg meldunkowych. Pozwalają one na prześledzenie zmian dotyczących zameldowania w mieście i na jego przedmieściach na przestrzeni kilkudziesięciu lat. Uzpełnieniem ksiąg meldunkowych z XIX i początku XX wieku jest dobrze zachowana kartoteka mieszkańców Bydgoszczy sprzed 1950 r., która liczy ok. 250 tys. kart ewidencyjnych. Podobnego typu kartotekę z lat 1907–1945, choć mniej liczną, posiada Nakło n. Notecią. Materiały dotyczące ewidencji ludności, poza informacjami formalnymi o konkretnych osobach, pozwalają na ustalenie miejsca ich zamieszkania. Jego zmiana powoduje zwykle wiele trudności lub wręcz czyni niewykonalnym określenie właściwej terytorialnie parafii lub gminy wyznaniowej bądź urzędu stanu cywilnego, w aktach których należałoby przeprowadzić dalszą kwerendę źródłową.

Istotne znaczenie dla badań o charakterze genealogicznym posiadają akta osobowe. Wspomniane materiały gromadzą na ogół wiele dokumentów osobistych. Są to przede wszystkim kwestionariusze osobowe zawierające podstawowe dane biograficzne, odpisy rozmaitych aktów metrykalnych: urodzenia, małżeństwa, zgonu, a także urodzenia dzieci, mające zasadnicze znaczenie dla genealogii rodzin. Trzeba jednak podkreślić, że akta osobowe to w zasadzie dokumentacja archiwalna kategorii B-50, tzn. podlegająca zniszczeniu po 50 latach od ustania stosunku pracy danej osoby. W zasobie AP w Bydgoszczy przechowywane są jedynie wyselekcjonowane materiały, a głównym kryterium kwalifikacji akt osobowych do dokumentacji przechowywanej wieczyście jest funkcja i znaczenie osoby, której akta dotyczą. Niekiedy zachowywano akta osobowe ze względu na historyczne znaczenie urzędu, instytucji, stowarzyszenia lub zdekompletowanie jego akt ogólnych. W konsekwencji akta osobowe znajdują się tylko w wybranych zespołach archiwalnych. Dotyczy to najwyższych rangą urzędów administracji państwowej ogólnej i specjalnej, administracji samorządowej, organów samorządu zawodowego, sądownictwa itp. (np.

Regencja w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu, Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu, Komenda Wojewódzka PP w Toruniu, inspekcje i inspektoraty szkolne, Akta miasta Bydgoszczy, Okręgowa Rada Adwokacka w Toruniu, Sąd Apelacyjny w Toruniu itd.). Zachowane w zasobie archiwum akta osobowe, jako materiał wyselekcjonowany, zainteresują jedynie niektórych badaczy dziejów własnych rodzin.

Akta stanu cywilnego, ewidencja ludności i akta osobowe to niewątpliwie podstawowa baza źródłowa do badań typu genealogicznego. Z pewnością jednak część archiwaliów o zgoła innym pochodzeniu może być wykorzystana jako źródło pomocnicze. Za najbardziej przydatne można uznać akta sądowe o charakterze cywilno-prawnym i prawno-majątkowym. Do pierwszej kategorii zaliczyć można akta sądowe związane z postępowaniem spadkowym, testamenty oraz sprawy opiekuńcze. Dokumentacja ta obfituje w archiwalia zawierające informacje o charakterze genealogicznym, np. listy osób uczestniczących w spadkach i testamentach, wypisy i odpisy z akt metrykalnych i inne dokumenty osobiste stwierdzające stopień pokrewieństwa osób, często członków rodziny, objętych postępowaniem jako strony lub też powołanych do dziedziczenia przez spadkodawców. Informacje o nich mogą być pomocne w uzupełnieniu wielu danych. Najlepiej zachowały się akta testamentowe Sądu Obwodowego w Bydgoszczy. Zespół ten liczy ponad 10 tys. j. inw. Nieco mniejsze rozmiarami są akta sądów w Nowem i Świeciu, zaś w Kcyni, Łabiszynie i Szubinie liczą jedynie od kilkuset do nieco ponad 1.000 j. inw. Informacje typu genealogicznego zawierają także sądowe akta hipoteczne i gruntowe, tworzące archiwa ksiąg wieczystych. Do najliczniej zachowanych należą akta sądów obwodowych w Bydgoszczy, Chojnicach, Czersku, Nowem, Sępólnie, Świeciu i Tucholi.¹² Zawierają różnego rodzaju dokumenty lub odpisy będące tytułami prawa własności lub akta metrykalne poświadczające pokrewieństwo. Dotyczy to przede wszystkim akt darowizn i intercyz zawieranych w kancelariach notarialnych. W ich treści wymienia się członków rodziny najczęściej uczestniczących we wspomnianych czynnościach prawnych. Ten sam charakter i wartość informacyjną posiadają akta notariuszy. Z samej Bydgoszczy zachowały się akta kilkudziesięciu kancelarii notarialnych funkcjonujących w mieście w latach 1808–1920. W archiwum zgromadzono również akta notariuszy w Chojnicach, Czersku, Kcyni, Koronowie, Łabiszynie, Łobżenicy, Nakle, Nowem, Szubinie, Sępólnie, Świeciu i Tucholi. Korzystanie z opasłych i z reguły wielotomowych akt notarialnych ułatwiają zachowane niekiedy skorowidze i repertoria. Sięganie do akt notarialnych jest uzasadnione jedynie w przypadku, gdy choćby najogólniej wiadomo o zawieranych transakcjach i umowach. Inaczej praca ta, niezwykle żmudna, może okazać się całkowicie bezowocna. Pomocne w badaniach genealogicznych mogą się okazać także akta dotyczące własności nieruchomości i poboru podatków. Ich analiza pozwala na ustalenie kolejnych właścicieli parcel i budynków, przejmowanych najczęściej w drodze dziedziczenia, podziałów, obrotu odbywającego się często w obrębie rodziny. Wspomniane informacje znajdują się w aktach Komisji Generalnej w Bydgoszczy, która zajmowała się przeprowadzeniem uwłaszczenia w Prusach oraz aktach urzędów katastralnych.

W przedstawionym przeglądzie źródeł do badań genealogicznych skoncentrowano uwagę na zasadniczym materiale archiwalnym. Dane typu genealogicznego można jednak spotkać w wielu innych archiwaliach, często nieoczekiwanie i zupełnie przypadkowo. Mają one jednak znaczenie drugorzędne. Głównym oparciem źródłowym dla genealogów pozostają akta stanu cywilnego.

Przypisy

- 1 B. Kumor, *Metryki parafialne w archiwach diecezjalnych*, „Kwartalnik Kultury Materialnej”, 1966, nr 1.
- 2 Cz. Hruszka, *Księgi metrykalne w Archiwum Państwowym w Poznaniu*, „Archeion”, 1970, t. 40, s. 59.
- 3 S. Kurowski, H. Jahnkówna, *Ustawodawstwo w sprawach stanu cywilnego*, Poznań 1930, s. 64.
- 4 Cz. Hruszka, op. cit., s. 63-64.
- 5 Gesetz-Sammlung, 1874, nr 7, s. 95-109; 1875, nr 5, s. 93; Reichs-Gesetzblatt, 1875, nr 4, s. 23-40.
- 6 Akta stanu cywilnego z powiatów: inowrocławskiego, mogileńskiego, strzeleńskiego i znińskiego są w oddziale w Inowrocławiu. Tam też należy bezpośrednio zwracać się w sprawach genealogicznych.
- 7 Dz.U. 1987, nr 7, poz. 43.
- 8 *Archiwa w Polsce. Informator adresowy*, Warszawa 1998, s. 175-176.
- 9 *Amtsblatt der Regierung Bromberg*, 1837, nr 32, s. 569-574.
- 10 *Amtsblatt der Regierung Bromberg*, 1905, nr 50, s. 447-451.
- 11 Dz.U. 1928, nr 82, poz. 29; 1930, nr 84, poz. 653; 1934, nr 54, poz. 489.
- 12 Akta hipoteczne i notarialne dotyczące powiatów: chojnickiego, sępoleńskiego i tucholskiego są przechowywane w Ekspozyturze AP w Chojnicach.